

**«MÜNTƏXƏBÜL-LÜĞƏ» ƏSƏRİNİN ƏLYAZMALARI
DÜNYA XƏZİNƏLƏRİNDƏ****B.Ə.ABBASOVA****AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
abbasovabagdagul@rambler.ru**

Məqalə «Müntəxəbül-lüğə» əsərinin əlyazma nüsxələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Belə ki, dünyanın müxtəlif müzey və kitabxanalarında Əbu Übeydünün «Müntəxəbül-lüğə» əsərinin təqribən 11 nüsxəsi qorunub saxlanılır. Burada Misirin Tanta şəhərindəki «Darul-kutub», Türkiyənin Konya şəhərindəki «Elmalı», İran İslam Respublikasının «İran-Tehran Milli kitabxanası» və s. əlyazma xəzinələrindəki nüsxələr barədə məlumat verilir. Məqalədə həmçinin nüsxələrin tərtibat və elmi cəhətdən fərqli və oxşar cəhətləri müqayisə edilmişdir. İnanıram ki, tədqiqat obyektini kimi seçilmiş və daha bir nüsxəsi AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan bu əsər haqqında məlumat dilçilər üçün maraqlı olacaqdır.

Orta yüzilliklərə aid Azərbaycan yazılı abidələrinin paleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması əlyazma mətnlərinin düzgün oxunuşu, tədqiqi, onların yaranma tarixi və yerinin müəyyənləşdirilməsi və s. kimi məsələlərin həllində böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, yazılma və köçürülmə tarixi qeyd olunmayan bir sıra əlyazmaların yaranma dövrünü onların başlıca paleoqrafik əlamətlərinin tarixləri bəlli olan əlyazmaların eyni əlamətləri ilə müqayisə etməklə təxmini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Yaranma arealı bəlli olmayan yazılı abidələrə gəldikdə isə, paleoqrafiya bu məsələni həmin əlyazmaların qrafik əlamətlərinin və dil xüsusiyyətlərinin araşdırılması yolu ilə həll edir.

Orta əsr Azərbaycan yazılı abidələrinin paleoqrafik araşdırılması onların hərə-tərəfli filoloji tədqiqi baxımından da əhəmiyyətlidir: nəzərə alınır ki, əlyazmanın dil xüsusiyyətləri də müəyyən dərəcədə paleoqrafiya fənninin maraq dairəsinə daxildir.

Ərəb qrafikalı Şərq əlyazmalarının paleoqrafik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin qədim tarixi vardır. Hələ XII-XIII yüzilliklərdə Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ayrı-ayrı nümayəndələrinin qələmindən çıxmış risalələrdə orta əsrlərin ən məşhur xətt ustaları, miniaturçuları rəssamları haqqında dəyərli məlumatlar verilməklə yanaşı, yazı materiallarının (kağız, mürəkkəb, boya, qələm və s.) hazırlanması qaydaları, xətt növləri, əlyazmaların tərtibatı və s. kimi məsələlər də işıqlandırılmışdır.

XII əsr Azərbaycan alimi Hübeyş Tiflisinin (600/1203) «Bəyanüs-sənət», orta yüzilliklərin ən məşhur xəttatlarından biri sayılan Sultan Əli Məşhədinin (846-926/1432-1520) «Səratüs-sütur», Qazi Öhmədin (975/1567-1568) «Gülüstani-hünər» və s. risalələri Şərq paleoqrafiyası haqqında ilkin dəyərli məlumat verən ən məşhur qaynaqlar sayılır.

VIII-IX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış dilçi alimlərdən biri də Əbu Übeyd Məmər b. əl-Müsənnə ət-Teymidir. O, təqribən h.110 (728)-cu ildə Bəsrə şəhərində anadan olmuş, h.210 (825)-cu ildə orada da vəfat etmişdir.

Əbu Übeydinin «Müntəxəbül-lügə» əsəri paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədə abidənin dünyanın müxtəlif ölkələrindəki müzey, şəxsi kolleksiyalar və s. qorunub saxlanılan nüsxələrinin qısa elmi-paleoqrafik təsvirinə toxunmaq istəyirik.

Şərq və Avropa əlyazma kataloqlarına əsasən abidənin indiyə qədər 11 nüsxəsini aşkara çıxarmışdır ki, bunlardan 8-i tam, 3-ü isə naqis nüsxələrdir. Bu nüsxələrdən yalnız Misir nüsxəsində müəllifin adı göstərilmişdir. Bəzi nüsxələrdə katibin adı və köçürülmə tarixinin verilməsinə baxmayaraq, bəzilərinə nə tarix, nə də katibin adı qeyd olunmuşdur. Bu abidənin Misir, Tehran, Türkiyə və Bakıda əlyazma nüsxələri qorunub saxlanılır. Lakin bu nüsxələrin heç birində bu əlyazmanın avtoqraf olduğu və ya avtoqraf nüsxədən köçürüldüyü göstərilməmişdir.

Türkiyədəki Elmalı İlçə Xalq Kitabxanasında «Müntəxəbül-lügə» adlı əsərin 3 əlyazma nüsxəsi qorunub saxlanılır. Bunlardan 2-də katib göstərilməmiş, ancaq tarix verilmişdir. Birində isə nə tarix, nə də katib qeyd olunmuşdur. Onları E¹, E² və E³ adlandırırıq (1. 7-8).

E¹ əlyazması: Şifri: 07 El 2736. Ərəbcə-türkcə lügət, xətti-hərəkəli nəsx, 210x155 mm, kitab boyunca yazı sahəsi dəyişik ölçüdə, 7 sətir, 180 vərəq, vərəqləri birləşik hərf və çapa filiqranlı kağız, tarixi h.966 (m.1558-1559)-cı il, cildi-qara meşin, sözbəşliqləri xardal rəngli mürəkkəblə göstərilmişdir. Kənarlarında «انوار القلوب» və əl-Buxaridən rəvayətlər, 1a-da Molla Əhməd, 89a-da Əbdürrəhmana aid mülkiyyət qeydləri vardır.

Başlanır: بِسْمِ ... اِذْ اَنْ اَلْ مُحَمَّدِ اَلْ اِبْرَاهِيْمِ اَلْ عِمْرَانَ اَلْ اِلٰهَةَ اَلْ شَيْ

Bitir: يَوْمَ الْحَسْرَةِ يَوْمَ النَّدَامَةِ يَهُودِي يَهُودِي يَهُودِي تَمَّتْ وَقَعَ الْفِرَاقُ ... ٩٦٦

E² əlyazması: Şifri: 07 El 51. Ərəbcə-türkcə lügət, xətti-hərəkəli nəsx, ölçüsü 225x153-170x110mm, 8 sətir, 127 vərəq, kağızı-abadi, tarixi-h.967 (m.1559-1560)-ci il, cildi-qəhvəyi rəngli meşin, fəsilələr qırmızı mürəkkəblə göstərilmişdir. Türkcə qarşılıqları sətir arasındadır. Sonda çərşəmbə və cümə axşamı günləri tutulacaq orucba bağlı dua, 1a-da isə Yəhya b. Eyyubun mülkiyyət qeydi vardır. Katibi yoxdur.

Başlanır: اِذْ اَنْ اَلْ مُحَمَّدِ اَلْ اِبْرَاهِيْمِ اَلْ عِمْرَانَ اَلْ اِلٰهَةَ اَلْ شَيْ

Bitir: يَوْمَ النَّدَامَةِ يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوْعَدُونَ يُوْعَدُونَ يَهُودِي يَهُودِي يُوْجُ يَهُودِي تَمَّتْ سَنَةٌ ٩٦٧

E³ əlyazması: Şifri: 07 El 52. Abidənin mətni tamdır. «Bəsmələ» ilə başlamışdır. Əlyazmanın ümumi həcmi 151 vərəqdır. Ölçüsü 210x147 mm və mətn yazılmış vərəqlərinin ölçüsü isə 130x85 mm-dir. Hər vərəqdə ərəbcəsi 9 sətirdir. Həmin lügətin mətni 1b-147b vərəqlərini əhatə edir. Xətti iri, hərəkəli nəsxdir. Mətn qara, بعد و ifadəsi, babların və fəsillərin adları isə nisbətən iri xətlə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Sətirlərin arasında kiçik ölçüdə, nəsx xətti ilə, qara mürəkkəblə yazılmış sözlərin türkcə tərcüməsi verilmişdir. 3a vərəqində qara mürəkkəblə اَبَدَةٌ sözü yazılmışdır. Katib 5b vərəqində isə sözlərin sonunda qırmızı mürəkkəblə böyük nöqtə qoymuşdur. 7b, 66a, 88a, 105a, 116b, 141b və s. vərəqlərinin haşiyələrində xırda xətlə, qara mürəkkəblə yazılmış mətnə aid izahlar verilmişdir. Bu izahlar müxtəlif istiqamətlərdə yazılmışdır. 29a vərəqinin haşiyəsində iri xətlə, qara mürəkkəblə yazılmış iki, 2a vərəqində isə bir dəfə «وقف» sözü vardır. Müqəddimə əlyazmanın 1b-2a vərəqlərini əhatə edir və o, ərəb dilində yazılmışdır. Əlyazmanın hər vərəqində türkcəsi 10 sə-

tirdir. 2b vərəqindən ¹ hərfinin babı başlayır. Fəsilər isə 3a vərəqindən başlayır. Bu əlyazmada da həmçinin Şərq paçınasiya (vərəqləmə) üsuluna tam əməl olunmuş, yəni sonrakı vərəqin ilk sözü əvvəlki vərəqin aşağı hissəsində yazılmışdır (bu cür vərəqlənmə üsulu «kustod» adlanır). Sonradan əlyazmanın vərəqləri qara karandaşla ərəb rəqəmləri ilə də nömrələnmişdir. Mətnin içərisində və haşiyələrində orta əsr mətn-şünaslığında tətbiq olunan şərti işarələrindən istifadə olunmuşdur (Məsələn: 3b, 79b, 110a-b, 129a, 133a, 141a və s.). Bu şərti işarələr qara mürəkkəblə yazılmışdır. Katib bu əlyazmanı köçürüb qurtarıqdan sonra əlyazma üzərində tekstoloji araşdırma aparmış və bunun da nəticəsində aşkar etdiyi nüsxə fərqlərini mətnin haşiyələrində qeyd etmişdir. O, nüsxə fərqlərinə bir çox şərh və izahlar da yazmışdır. O, bunları yazarkən orta əsr dilçilərinin əsərlərinə istinad etmiş və onların adlarını yazdığı şərhlərin və izahların altında qara mürəkkəblə göstərmişdir (Məsələn: 18b, 64a, 97a, 122a və s.). 7b, 24a, 90a, 122a və 137b və s. vərəqlərində sözün üstündə qara mürəkkəblə «نسخ» sözü, 50a, 70a-b, 124b, 144a-b və s. vərəqlərində isə «ف» hərfi yazılmışdır. 130a vərəqi düşmüşdür. 53b və 54a vərəqində qırmızı, 6b, 104a, 129a, 147a-b və s. vərəqlərində isə qara rəngli mürəkkəb ləkələri vardır. Abidədə həmçinin nəm ləkələri də vardır (2b, 6a-b, 7a-b və s.). 2a vərəqində əl-Çarədidən bir rəvayət, sonda 2 qurban duası, kənarlarında isə rəvayətlər vardır. 1a-da Molla Əhmədin mülkiyyət, Molla Kərimin isə vəqf möhürü vardır.

Vərəqləri təbii rəngli, qalın, parıltılı, ahərli, Avropa istehsalı öküzlə başı olan filiqranlı kağızlara yazılmış və Şərq üsulu ilə səhifələnmişdir. Katibi, tarixi və cildi yoxdur.

Başlanır: بِسْمِ... الْحَمْدُ لِلَّهِ حَقَّ حَمْدِهِ عَلَى كُلِّ مَسْبُوغَةٍ بَعْبَادِهِ أَكْرَمَهَا الْعَقْلُ... أَذَانُ ابْنِ مُحَمَّدٍ آلِ
ابراهيم آلِ عمران آلِ التَّمِيّ الْهَيْةِ

Bitir: يَوْمَ الْحِسَابِ يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوعَدُونَ بِالضَّمِّ يَوْجُ يَوْعُونَ فَصَلِّ الْهَاءِ يَهُودِي يَهُودِ يَهُودِ
تَمَّتْ بِعَوْنِ اللَّهِ

Türkiyənin Adana İl Xalq Kitabxanası və Müzeyində bu əlyazmanın 3 əlyazma nüsxəsi qorunub saxlanılır. Bunlardan ikisində katib göstərilməyib, ancaq birində tarix verilmişdir. Üçüncüsündə isə həm tarix, həm də katib göstərilmişdir. Onları A¹, A² və A³ adlandırırıq (3, 549, 552).

A¹ əlyazması: Şifri: 01 Hk 290. Ərəbcə-türkcə lüğət, katibi-Vəli b. Mehmed, xətti-hərəkəli nəsx, ölçüsü 210x155-165x100mm, 7 sətir, 161 vərəq, kağızı-dairə filiqranlı, Kırşəhərdə h.1070 Səfər ayında (m.1669-cu il, Avqust) yazılmışdır. Qəhvə rəngli meşin, qurd yemiş bir cildi vardır. Əvvəldə əlif-qaf səsinə qədər olan hissəsi yoxdur.

Başlanır: اَوْقِيَةَ اَمْقُوَانُ وِ الْاَلْفِ مَعَ الْكَاْفِ اَكْمَهْ اَكَاْمُ
فَرْقِ دَرْهَمِ اَرْكَكِ بِيْلَانِ كَرْسَزِ طَغَانِ ج

Bitir: الْهَاءِ مَعَ الْيَاءِ يَهُودِ يَهُودِ يَهُودِ يَهُودِ
جِيَهُودِ جِ يِرِي كَتُورِنِ بِالْقِ تَمَّتِ الْكِتَابُ... رَبِّ الْعَالَمِينَ

A² əlyazması: Şifri: 01 Hk 901. Ərəbcə-türkcə lüğət, xətti-hərəkəli nəsx, ölçüsü 225x160-160x110mm, 9 sətir, 103 vərəq, kağızı-ağac filiqranlı, tarixi-h.1149 (m.1736-1737), cildi-meşin, kağız qablı, xarab olmuş, sözbaşıqları qırmızı mürəkkəblədir. Xəlil b. Mehmedin möhürü basılmışdır. Katibi yoxdur.

Başlanır: بِسْمِ... الْحَمْدُ لِلَّهِ حَقَّ حَمْدِهِ عَلَى كُلِّ نَعْمٍ مَسْبُوغَةٍ لِعِبَادِهِ أَكْرَمَهَا الْعَقْلُ وَ فَيْهْمُ كِتَابِهِ
... فَصَلِّ الْاَلْفِ الْمَفْتُوحَةِ اِذَانُ جَمْعِ اِذْنِ اَنْ بَلَجِي عَالَمِ

Bitir: يَهُودِي يَوْمَ هَمُ الَّذِي بُوْعَدُونَ... وَسُوسِيَهْ دَرْلُرِ تَمَّتِ الْكِتَابُ بِعَوْنِ اللَّهِ الْمَلِكِ الْوَهَابِ
وَ اللَّهِ عِنْدَهُ حَسَنُ الْمَأْبِ

A³ əlyazması: Şifri: 01 Hk 670. Ərəbcə-türkcə lüğət, ölçüsü 220x160-155x100

mm, 7 sətir, 183 vərəq, kağızı-abadi, cildi-qəhvə rəngli meşin, sözbaşıqları qırmızı mürəkkəblə göstərilmişdir.

Başlanır: اذآن أن آل محمد آل ابراهيم آل عمران الآية آيات
جمع اذآن علم وزمان محمدك اهل بيتي اسمعيل واسحق موسى نعمتلو نشان ج

Bitir: يد يد يد يد ذو الیدین
ال ج قوت ج اصحابین بری

Türkiyənin Tekelioğlu Kitabxanasında bu abidənin 2 əlyazma nüsxəsi mühafizə edilir ki, onların heç birində nə tarix, nə də katib verilmişdir. Onları T¹ və T² kimi qeyd edirik (2. 45-46).

T¹ əlyazması: Şifri: 07 Tekeli 661. Ərəbcə-türkcə lüğət, xətti-təliq, ölçüsü-215x150-110x90mm, 7 sətir, 296 vərəq, kağızı-saman rəngli və filiqranlı, cildi-arkası qəhvə rəngli meşin, kağız qablı, sözlərin araları qırmızı cizgilərlə ayrılmışdır.

Başlanır: ملاب ملازیب ملحب ملحب
عطر وزعفران ج ملزاب صوايحق و كسجك نسنه كسلمش

Bitir: فصل الیاء يتامی یدی یهودی یمنی
ج يتيم واسع يد جهود صاغ تمت الكتاب بعون الله الملك الوهاب

T² əlyazması: Şifri: 07 Tekeli 665. Ərəbcə-türkcə lüğət, xətti-nəsx, ölçüsü-215x145-175x100mm, 9 sətir, 112 vərəq, filiqranlı, saman rəngli kağız, arxa tərəfi qəhvə rəngli meşin, kağız qablı bir cildi var. Sözbaşıqları qırmızı mürəkkəblədir. Hacı Osmanzadə Mehmed Ağanın vəqfi vardır.

Başlanır: بسم ... اذآن أن آل محمد آل ابراهيم
ج اذن بلجي و عامه محمدك اهل بيتي اسمعيل و اسحق

Bitir: مشعله دمردن دوزلمش بر نسندر كه اجنه جراق يندوررلر مشاعل
ج مشعب اشكاره يول و دكرمن اولغي مشيمه انه رحمي

Bir əlyazması İran-Tehran Milli Kitabxanasındadır. Onu İ-T hərfi ilə adlandırırıq (5, 67-68).

İ-T əlyazması: Şifri: 1073/ع. Ərəbcə-türkcə lüğətdir. Abidə h.984 (m.1576-1577)-cü ilə aiddir. Həcmi 156 vərəq, sətirlərin sayı 11-dir. Həmin lüğətdə əvvəlcə ərəbcəsi verildikdən sonra üstündə və ya altında onların türk dilində mənalari göstərilmişdir. Sadə, əvvəldəki bir neçə sərlövhlər (və ya fəsillər) və vərəqin ətrafındakı bəzi ifadələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Sətirlərin arasında onun türk dilində mənalari verilmişdir. Cildi-tünd qırmızı rəngli dəri, üzərində bir böyük və dörd balaca basma medalyon vardır. Kağızı kəşmiridir. Ölçüsü 305x185 dir, kağızın ölçüsü 230x125-dir. Cildinin üstündə üçbucaqlı formasında olan ornament basılmışdır. Əlyazmanın həcmi tamdır.

Başlanır: بسمله، اذآن أن، ال محمد، ال ابراهيم، ال عمران

Bitir: يوم القيامة ته ...

Bir əlyazma nüsxəsi də Tantaadakı ümumi kitabxanasında qorunub saxlanılır. Onu da T hərfi ilə adlandırırıq (4, 356-357).

T əlyazması: Şifri: 107. Nüsxə yenidir. Katibi-Mustafa Əfəndi, xətti-nəstəliq, tarixi-h.1131 (m.1718-1719)-ci il. əlyazmada nəm və dəyişlər vardır, 7 sətir, 18 vərəq, ölçüsü-16x23 sm.

Başlanır: بسم الله الرحمن الرحيم ... باب الألف. اذآن. أن. ال محمد. ال ابراهيم. ال عمران ... الام

باب الياء مع الهاء: يهودى. يهدو... يهودى بهم. تمت الكتاب بعون الله الملك الوهاب ... و لسانر Bitir:
المؤمنين و المؤمنات, أمين يارب العالمين

Gələcəkdə «Müntəxəbül-lügə» əsərinin başqa nüsxələrini də aşkara çıxarıb, tədqiq etmək ümidindəyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Türkiye yazmaları toplu kataloğu: 5 cildə, III c., İstanbul: Edebiyat Fakültesi. Basımevi, 1983, 480s.
2. Türkiye yazmaları toplu kataloğu: 5 cildə, V c., İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984, 367s.
3. Adana İl Halk Kütüphanesi və Müzesi: Türkiye yazmaları toplu kataloğu: 3 cildə, III c., Ankara: Başbakanlıq Basımevi, 1986. 762s.
4. دكتور يوسف زيدان. فهرس مخطوطات دار الكتب بطنطا القاهرة: معهد المخطوطات العربية. ١٤٢٢هـ / ٢٠٠١م. ٣٨٤ - ٢ ص.
5. سيد عبد الله انوار. فهرست نسخ خطی كتابخانه ملی. الجلد ١-١٠. الجلد ٩. تهران: شركت ديا استرپ. ١٣٥٧ شمسی / ١٩٧٨م. ١٠+٩٥ ص.

РУКОПИСИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «МУНТАХАБУЛЬ-ЛУГА» В МИРОВЫХ СОКРОВИЩНИЦАХ

Б.А.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению экземпляров рукописи произведения «Мунтахабұл-луга». В разных музеях и библиотеках мира хранится около одиннадцати экземпляров произведения «Мунтахабұл-луга» Абу Убейды. Здесь даются сведения об экземплярах, хранящихся в сокровищницах рукописей, таких как «Даруль-кутуб» в Египте, в городе Танга, «Елмалы» в Турции, в городе Конья, «Ирано-Тегеранской Национальной библиотеке» в городе Исламская Республика Иран и т. д. В статье также были сравнены отличительные и схожие черты экземпляров с научного аспекта. Надеюсь, что сведения об этом произведении, избранном в качестве объекта исследования, и один экземпляр которого хранится в Институте Рукописей имени М.Фузуди при АНАР, будут интересны для языковедов.

MANUSCRIPTS OF «MUNTAKHABUL-LUGA» IN THE WORLD TREASURIES

B.A.ABBASOVA

SUMMARY

The article is dedicated to the study of the copies of the manuscript «Muntakhabul-luga». About eleven copies of the work «Muntakhabul-luga» by Abu Ubayda are kept in different museums and libraries of the world. The author presents information about the copies kept at manuscript treasuries such as «Darul-kutub» in Tanta, Egypt, «Elmalı» in Konya, Turkey, «İran-Tehran National library» in İslam Republic of İran and so on. Distinctive and similar features of the copies from scientific point of view are compared in the article. I hope that the information about the work being the object of the investigation and a copy of which is kept at the Institute of Manuscripts named after M.Fuzuli under NASA will be interesting for linguists.